

Wanda Zmarzer

Warszawa

Przysłowia jako obiekt opisu leksykograficznego

We współczesnej paremiologii przysłowia są porządkowane wedle różnych zasad¹. W praktyce leksykograficznej z reguły jest stosowana zasada tematycznego podziału przysłów, z tym że liczba grup tematycznych waha się w granicach od kilkudziesięciu do kilkuset. Tak np. w słowniku Dala takich grup wyodrębniono ok. 200, a w słowniku Sniegiriewa zaledwie 50. W *Rosyjsko-polskim słowniku paremiologicznym* ok. 2000 przysłów ujęto w 34 grupach tematycznych². Potwierdza to stwierdzenie Sniegiriewa, że na podstawie przysłów ludowych „можно строить какие угодно системы”³. Niemniej istnieją obiektywne parametry opisowe, które nie mogą być

¹ Por. В. Змарзер, *Паремия русского и польского языков как объект лексикографического описания*, „Przegląd Rusycystyczny” 1997, z. 3–4; В. Змарзер, *К понятию паремиологической системы*, „Przegląd Rusycystyczny” 1998, z. 3–4; W. Zmarzer, *Systematyzacja paremii w słowniku dwujęzycznym*, [w:] *Rosyjsko-polski słownik paremiologiczny*, Warszawa 2001, s. 8–15; Г. Л. Пермяков, *О смысловой структуре и соотвествующей классификации пословичных изречений*, [w:] *Паремиологический сборник. Пословица. Загадка (Структура – Смысл – Текст)*, ред. Г. Л. Пермяков, Москва 1978; А. Дандис, *О структуре пословицы*, [w:] *Паремиологический сборник. Пословица. Загадка (Структура – Смысл – Текст)*, ред. Г. Л. Пермяков, Москва 1978; З. К. Тарланов, *Очерки по синтаксису русских пословиц*, Ленинград 1982; А. Крикманн, *Опыт объяснения некоторых семантических механизмов пословиц*, [w:] *Паремиологические исследования*, ред. Г. Л. Пермяков, Москва 1984; Ю. Люкшин, *Пословица как текст в модели перевода*, [w:] „Слово. Текст. Czas V”, ред. М. Aleksejenko, Szczecin 2001, s. 84–89.

² *Rosyjsko-polski słownik paremiologiczny*, ред. J. Lukszyn, W. Zmarzer, Warszawa 2001.

³ И. Снегирев, *Русские народные пословицы и притчи*, Москва 1995, с. 7.

pominięte w procesie konfrontacji pokrewnych języków w celu uzyskania lingwistycznie udokumentowanej informacji o charakterze kulturolologicznym. Z punktu widzenia zadań dwujęzycznej leksykografii na szczególną uwagę zasługują następujące charakterystyki porównywalnych systemów paremiologicznych: (1) prototyp semantyczny przysłowia; (2) klasa ideograficzna; (3) model semantyczny przysłowia; (4) stopień przekładalności jednostek paremiologicznych; (5) status etnokulturowy; (6) asocjacje historyczno-kulturowe (przestrzeń prowerbialna – Lewin 1984)⁴.

W szeregu licznych eksplikacji pojęcia kultury podkreśla się jej funkcję integralną i kreatywną w życiu społeczeństw ludzkich⁵. Jak wiadomo, są to również główne funkcje języka, dlatego też należy uznać, że stanowi on podstawę dla wszystkich form działalności człowieka mających związek z kulturą⁶. Innymi słowy, język jest podstawowym środkiem przekazu informacji o kulturze etnicznej⁷. Z punktu widzenia kulturologii lingwistycznej, język występuje nie tylko jako specyficzny kod kulturowy, lecz także jako naturalny generator fenomenów kulturowych. Wiedza językowa człowieka o otaczającej go rzeczywistości to uniwersalna dominanta kultury, która stanowi obligatoryjny kontekst jego istnienia. Poza kulturą człowiek nie istnieje, tak samo jak nie istnieje on poza językiem. Im bardziej złożoną jest wiedza językowa, tym bardziej treściwa i elastyczna jest kultura danej społeczności⁸.

Mając na uwadze potrzeby opisu lingwistycznego kultur etnicznych, dwujęzyczny słownik kulturolologiczny określam jako tekst, którego spójność jest utrzymywana przy pomocy ustalonego zestawu konwencjonalnych jednostek – konstant bądź konceptów kulturowych (kulturemów, kulturgenów, etnodejmów). Konkretne jednostki językowe, przyporządkowane uzyskanym konceptom kulturowym, reprezentują ich strukturę w formie specyficznych układów – nośników wiedzy językowej właściwej dla danej społeczności etnicznej w danym interwale czasowym. Zatem kulturem występuje jako nazwa sformalizowanego układu leksykograficznego, którego struktura powinna odzwierciedlać nawyki komunikatywne i przyzwyczajenia behawior-

⁴ Przestrzeń prowerbialna – Ю. Левин, *Провербальное пространство*, [w:] *Паремиологические исследования*, ред. Г. Л. Пермяков, Москва 1984.

⁵ *Философский энциклопедический словарь*, ред. С. С. Аверинцев, Москва 1989, с. 293.

⁶ Э. Хэмп, *Словарь американской лингвистической терминологии*, Москва 1964, с. 99; А. Р. Лурия, *Язык и сознание*, Москва 1979, с. 38; И. П. Меркулов, *Когнитивная эволюция*, Москва 1999, с. 104.

⁷ Ю. А. Сорокин, *Этнопсихология*, Москва 1988, с. 120.

⁸ Э. С. Маркарян, *Теория культуры и современная наука*, Москва 1983, с. 86.

styczne użytkowników danego języka. W *Polsko-rosyjskim teaurusie konstant kulturowych* jednym z głównych składników takiego układu są przysłowia⁹. Przysłowia jako jednostki układu leksykograficznego mają szczególne znaczenie, ponieważ właśnie aforystykon ludowy jest niezawodnym świadectwem kultury etnicznej, utrwalając jej treści ze wszystkimi niuansami i w różnych odniesieniach. Nieprzypadkowo więc wielcy pisarze zawsze chętnie sięgali do skarbnicy mądrości narodowej, by uwiarygodnić własne sądy o życiu. Można nawet powiedzieć, że o unikatowych wartościach literatury narodowej w znacznym stopniu decyduje jej stosunek do rodzimych przysłów.

Podstawa konfrontacji przysłów w ramach dwujęzycznego słownika kulturologicznego, z natury rzeczy, ma złożoną strukturę. Wyżej przytoczyłam optymalną listę parametrów paremiologicznych, dzięki którym skojarzone serie przysłów ujawniają tak wspólne jak i specyficzne cechy. Na wstępie konfrontowane przysłowia są sprawdzane pod względem ich przynależności do tego samego prototypu semantycznego. Następnie są identyfikowane jako jednostki należące do wspólnej klasy ideograficznej, w ramach której są zaliczane do odpowiedniego modelu semantycznego. Wymienione czynności badawcze stanowią bazę do określania stopnia przekładalności poszczególnych przysłów, głównie w celu uzyskania informacji o uniwersalnych i specyficznych (unikatowych) cechach kultury etnicznej. Określenie statusu etnokulturowego przysłów oraz rekonstrukcja ich związków historyczno-kulturowych w ramach dwujęzycznego słownika z konieczności ma charakter ogólnej wzmianki o ich potencjale funkcjonalnym w danym interwale czasowym.

Prototyp semantyczny przysłówia, które z natury rzeczy jest utworem poetyckim¹⁰, to neutralna forma interpretacji jego sensu na poziomie rzeczywistego desygnatu, inaczej mówiąc – jego prozaiczna parafraza dokonana przy pomocy realnych znaczeń wyrazów. Tak np. rosyjskie przysłowia: *He учи сороку вприсядку плясать*; *He учи щуку плавать*; *He пугай пона церковью* itp. mogą być sprowadzone do wspólnego prototypu semantycznego typu: 'He стоит заниматься не своим делом'. W trakcie „filtracji” materiału faktograficznego prototyp semantyczny pełni rolę urządzenia kontrolnego, którego przeznaczeniem jest właściwy dobór jednostek pare-

⁹ *Polsko-rosyjski tezaurus konstant kulturowych*, red. J. Lukszyn, W. Zmarzer, Warszawa 2007, s. 8.

¹⁰ А. Потенбня, *Из лекций по теории словесности. Басня. Пословица. Поговорка*, [w:] Ф. Березин, *Хрестоматия по истории русского языкознания*, Москва 1977, с. 210.

miologicznych jako elementów układu leksykograficznego w ramach słownika kulturolologicznego bądź jako narzędzie porządkowania przysłów w ramach odrębnego słownika paremiologicznego.

Zakres klasy ideograficznej ustala tytułowy dwuczłon, tj. para konceptów kulturowych skojarzona na podstawie określonej współzależności semantycznej typu: *prawda // kłamstwo; las // pole; język // pamięć* itp. Dzięki temu klasa ideograficzna stanowi dogodną formę reprezentacji nie tylko analogicznych pod względem treści oraz logicznie poprawnych formuł wiedzy językowej, lecz także sprzecznych i paradoksalnych sądów, które są ludycznym wyrazem doświadczeń życiowych człowieka. Tak np. pod hasłem *pijaństwo* zarówno w języku rosyjskim, jak i polskim znajdują się sprzeczne w swej wymowie porzekadła, por.: *Вино ремеслу не товарищ; Вина напиться – бесу предаться; Кто пьян да умён – два угодня в нём; Пьяного да малого Бог бережёт; Поп в колокол, а мы за ковш; Чарка велика, так и вино хорошо; Pijaństwo do niczego dobrego nie wieździe; Pijaństwo rozum odbiera; Człowiek podpity Panu Bogu miły; Jak pić, to całą gębą; Był w kościele, gdzie szklankami dzwonią* itp.

W ramach klasy ideograficznej przysłowia są porządkowane na podstawie kilku modeli semantycznych, które zawierają informację o typie znaczenia predykatywnego w zdaniach prostych lub o charakterze stosunków zależności semantycznej członów zdania złożonego. Na przykład rosyjskie przysłowia: 1. *Сердитая собака волку корысть*; 2. *Дураков и в алтаре бьют*; 3. *Добр Мартын, коли есть алтын*; 4. *Лучше честный враг, чем коварный друг*; 5. *С деньгами мил, без денег постыл* – reprezentują różne modele semantyczne. Dwa pierwsze przykłady przedstawiają model semantyczny, sygnalizujący stwierdzenie bądź negację określonej właściwości podmiotu przysłowia. Oczywiście, istnieje możliwość bardziej szczegółowej klasyfikacji w tym zakresie. Trzeci przykład ilustruje model reprezentujący stosunki pochodności semantycznej między komponentami przysłowia, natomiast czwarty i piąty przykłady ilustrują stosunki semantyczne koordynacji i przeciwstawienia zachodzące między ich komponentami.

Pod względem typu znaczenia przysłowia jako jednostki przekładu można podzielić na cztery zasadnicze grupy. Są to przysłowia faktograficzne, symboliczne, paraboliczne i obrazowe¹¹. Przysłowia faktograficzne cechuje pozorna elementarność ich przesłania, spowodowana bezpośrednim znaczeniem wyrazów, np.: *Śmierć każdemu pewna; Rzeka w górę nie popłynie;*

¹¹ Ю. Люкшин, *Пословица как текст в модели перевода*, [w:] „Слово. Текст. Czas V”, red. M. Aleksejkeno, Szczecin 2001, s. 84–89.

Wszystkie rzeki do morza wpadają; Starość nie chroni przed głupotą itp. Por. rosyjskie przysłowia: *Живой смерти не ищет; Горя много, а смерть одна; Не всякий умирает, кто хворает; Зимой без шубы не стыдно, а холодно* itp. Symboliczne i paraboliczne przysłowia mają złożoną strukturę semantyczną, która powstaje na skutek przenośnego użycia wyrazów i która zastępuje mniej lub bardziej rozbudowany szereg sądów na temat określonej sytuacji życiowej człowieka, np.: *Kłamstwo ma krótkie nogi; Ciągnie wilka do lasu; Pokorne cięło dwie matki ssie; W nocy i próchno się świeci* itp. *Согласного стада и волк не берет; Под лежащий камень вода не течет; Ложь на глиняных ногах ходит; Смирного волка и телёта лижут* itp. W odróżnieniu od symbolicznych paraboliczne przysłowia realizują stabilne znaczenia metaforyczne wyrazów oznaczających zwierzęta i rośliny typu: lew, orzeł, sokół – ‘odważny człowiek’, świnia – ‘niegodziwiec’, kogut – ‘zabijaka’ itp. Natomiast wspólną ich cechą jest to, że zarówno pierwsze jak i drugie realizują wtórne znaczenia wyrazów. Co się zaś tyczy obrazowych przysłów, to one, mimo obecności w ich składzie metaforycznych użyć wyrazów, nie są nośnikami głębokiej semantyki, np.: *Zdrada chodzi jak wilk w baraniej skórze; Głupota nie boli; Bieda nie po lesie, lecz po ludziach chodzi* itp. *Из дырака и плач смехом прет; В холеру и лягушка не квакает; У спесивого кол в шее* itp.

Przytoczona typologia przysłów ma przełożenie na techniki translacyjne. Tak faktograficzne jednostki mogą być dosłownie przetłumaczone na język obcy bez naruszenia normy stylistycznej tekstu docelowego. Symboliczne przysłowia wymagają pragmatycznej ekwiwalencji, natomiast paraboliczne jednostki z reguły nie mają odpowiedników w języku przekładu, tak samo jak i jednostki obrazowe.

W słowniku kulturowym ważnymi identyfikatorami przysłowia są: stopień jego adaptacji środowiskowej i literackiej oraz jego status kulturowy i estetyczny. Obecność danej jednostki paremiologicznej w tekstach literackich, zwłaszcza w wielkich utworach literatury narodowej obowiązuje badacza do szczególnego jej potraktowania, tak samo jak i uwzględnienie jej aktualności w leksykonie statystycznego użytkownika danego języka narodowego. W tym miejscu warto podkreślić fakt, że narodowy system paremiologiczny w realnej praktyce językowej znajduje się w stanie ciągłej reorganizacji, spowodowanej dynamiką życia społecznego. Fakt ten należy brać pod uwagę przy doborze przysłów jako elementów układu leksykograficznego.

Wartość estetyczna przysłowia odgrywa bardzo ważną rolę. Istnieje cały kompleks czynników decydujących o artyzmie jednostki paremiologicznej. Do najważniejszych z pewnością można zaliczyć: zwięzłość syntaktyczną, trafność przenośnych określeń oraz rytmiko-intonacyjny obraz przysłowia.

Na tę cechę zwracał uwagę Dal, podkreślając, że przysłowiom rosyjskim jest właściwa „правильная и точная мера”¹². Z kolei, zwięzłość syntaktyczna przysłowia jest jego właściwością organiczną, wręcz decydującą o jego statusie paremiologicznym. Dlatego też aforystykony ludowe w języku rosyjskim i polskim cechuje swoista monotonia syntaktyczna. Co więcej, niektóre modele syntaktyczne są odbierane jako specjalne modele paremiologiczne. Wystarczy wymienić chociażby zdania bezpodmiotowe w języku rosyjskim typu: *Кашу маслом не испортишь*; *Соловья баснями не кормят*; *В рай за волосы не тянут* itp. lub w języku polskim modele typu: *Kto nadzieję żyje, ten z głodu umiera*; *Kto daje i odbiera, ten się w piekle poniewiera*; *Kto kocha wieś rodzinną, ten kocha ojczyznę* itp. W każdym bądź razie brak zwięzłości syntaktycznej podważa status paremiologiczny odpowiedniej jednostki.

Wartość edukacyjna przysłów nie wymaga specjalnego udowodnienia, aczkolwiek sugestywność poszczególnych jednostek i konkretnych serii paremiologicznych jest wielkością zmienną. Należy również brać pod uwagę specyficzną właściwość przysłów, ich charakterystyczną zależność od rodzaju modalności subiektywnej konkretnych użytkowników języka, która znajduje wyraz w bogatej palecie konotacji ekspresywnych i której spektakularnym przejawem jest ambiwalencja semantyczna. Dlatego też trafna ocena wartości edukacyjnej przysłów wymaga uwzględnienia szerokiego kontekstu kulturowego, w ramach którego człowiek spełnia swoje obowiązki społeczne.

Określenie struktury przestrzeni prowerbialnej zakłada konieczność uwzględnienia historycznych, systemowych, dyskursywnych oraz semantycznych charakterystyk jednostek paremiologicznych. W kontekście kulturologii lingwistycznej analiza historyczna jest ukierunkowana na rekonstrukcję prototypu danego przysłowia, określenie jego pochodzenia i aktualnego obszaru funkcjonowania. Jak wiadomo, aforystykony ludowe zawierają w swym składzie, obok rodzimych, jednostki obcojęzyczne, kalki i internacjonalizmy paremiologiczne, głównie pochodzenia biblijnego, a także jednostki środowiskowe o ograniczonym zasięgu.

Systemowe ujęcie przestrzeni prowerbialnej, w ramach którego funkcjonuje przysłowie, oznacza jego identyfikację przy pomocy takich składników, jak: gniazdo paremiologiczne, seria paremiologiczna oraz klaster paremiologiczny. Mianem gniazda paremiologicznego określam grupę przysłów, mających w swym składzie wspólny wyraz w charakterze dominanty semantycznej. Tak np. gniazdo paremiologiczne z dominantą semantyczną *chleb*

¹² В. И. Даль, *Пословицы русского народа*, т. 1–2, Москва 1984, с. 16.

na materiale języka polskiego reprezentuje następujący jego fragment: *Chleb cudzym nożem krajany – niesmaczny; Chleb się nie przeje; Bez chleba nie obiad; Kpij z biedy, kiedy jest chleb; Chleba dorabiać się trzeba; Cudzy chleb gorzki; Chleb pracą nabyty bywa smaczny i syty* i in. Inaczej wygląda analogiczne gniazdo na materiale języka rosyjskiego, por.: *Без хлеба стол кривой; Ремесло хлеб приносит; Голодной куме хлеб на уме; Без хлеба плохая беседа; Лучше хлеб сухой, чем пирог с бедой* i in. W tym miejscu warto podkreślić fakt, że tylko pełna postać gniazda paremiologicznego może być narzędziem obiektywnej analizy konfrontatywnej aforystyków ludowych.

Seria paremiologiczna łączy w swym składzie przysłowia zbudowane według identycznych schematów syntaktycznych. Np.: *Gdzie wiele nianiek, tam dziecko garbate; Gdzie zła żona, tam piekło w domu; Gdzie żona panuje, tam mąż pokorny; Gdzie zgoda, tam Pan Bóg mieszka; Gdzie wiele gadania, tam mało roboty* i in. Por. analogiczne struktury na materiale języka rosyjskiego: *Где закон, там и обиды; Где суд, там и неправда; Где любовь и совет, там и горя нет; Где счастье, там и зависть; Где страх, там и благочестие* i in. Niezbędne w praktyce badawczej ograniczenia objętości zarówno gniazda, jak i serii paremiologicznej mogą być przeprowadzone na różnych zasadach. Jedną z nich jest zasada doboru przysłów na podstawie ich wartości estetycznej.

Klaster paremiologiczny łączy regularne gramatyczne i leksykalne warianty przysłowia, jego formy skrótowe i poszerzone, środowiskowe i autorskie transformacje, żartobliwe kontaminacje i quasi-przysłowia powstałe na jego gruncie. Sporządzenie klastera paremiologicznego to zadanie pracochłonne, wymagające nie tylko głębokiej wiedzy specjalnej, lecz także dostosowanych do materiału faktograficznego technik badawczych.

Dyskursywny (tekstogenny) potencjał przysłowia określa jego obecność w tekstach literackich (przede wszystkim – beletrystycznych i publicystycznych) bądź w mowie potocznej. W ramach odpowiedniego modułu tekstowego przysłowia najczęściej występują bądź w pozycji inicjalnej, pełniąc funkcję swoistego kierunkowskazu semantycznego, bądź w pozycji finalnej w charakterze niepodważalnego argumentu. W pierwszej funkcji przysłowia są szeroko wykorzystywane w praktyce pedagogicznej, natomiast druga funkcja jest charakterystyczna dla publicznych przemówień. W mowie potocznej przysłowia regularnie występują jako repliki zgody w dialogowych jednostkach.

Na zakończenie pragnę powtórzyć zacytowane już słowa Snegiriewa, że na materiale przysłów „можно строить какие угодно системы”. I dodać, że tylko niektóre z nich są zdolne do przekazania obiektywnej informacji

o charakterze danej kultury etnicznej. Omówiony w niniejszym artykule paremiologiczny składnik układu leksykograficznego w dwujęzycznym słowniku kulturologicznym może, jak się wydaje, przyczynić się do uzyskania takiej informacji.

PROVERBS AS AN OBJECT OF LEXICOGRAPHICAL DESCRIPTION

S U M M A R Y

The article deals with the proverbial systems confronted within the framework of a bilingual dictionary. A lexicographic structure of the given proverbial field may be parceled into three functional unities – a proverbial family, a proverbial series and a proverbial cluster. In the first case integrity of the proverbial unity is kept with the joint semantic constant. As to the proverbial series its components are constructed on the base of the same syntactic model. Finally, the proverbial cluster amalgamates grammatical and lexical versions of the given proverb.